

Темченко А.

Семантика житла українського селянина.

Будинок як модель Всесвіту.

Частина VI (інтер'єр: стіл, вікно)

Інтер'єр. Внутрішній простір житла протиставляється зовнішній порожнечі, тому він має бути заповненим¹. У традиційній культурі існує перелік ужиткових предметів, які наповнюють його відповідними смислами. Існує два умовних центри, які формують систему координат внутрішнього периметру житла, до яких належать «чоловічний» стіл і «жіноча» піч, які поєднуються по діагоналі центральним сволоком-матицею².

Стіл «дає» їжу і «поєднує» рід, тому пов'язується із семантикою жертвоприношення, що пояснює походження застольного етикету. Розміщення за столом, порядок подавання страв, столові прибори і посуд по-своєму структурує світ обмежений простором столу і часом застілля. Асоціативні відношення стола і престолу пояснює існування обрядових правил. Зокрема, на столі не сидять і не кладуть на нього ноги (заборона накладання «нечистого» низу на «чистий» верх); не ставлять пусті предмети і порожній посуд (престол-стіл має бути повним); на стіл ставлять квіти, так само як біля ікон (аналог жертви); при важких пологах породілля посолонь ходила навколо столу, в результаті чого мали звільнитися родові шляхи (імітація хресного ходу навколо храму). Важливого значення набуває також смислова пара «на столі – під столом», що є варіантом космічної опозиції «верх-низ», «небо-земля». Таким чином, пояснюються звичаї обрядового годування пращурів, яке відбувалося «на столі»³, що протиставляється забороні не підбирати крихти «під столом», які мали залишитися «домовику». Донедавна існували етичні застороги не лазити під столом дітям, «бо не будуть рости» (актуалізується опозиція «застілля – підстілля»). В окремих регіонах України існував звичай перевертати стіл, коли у хаті був покійник.

Лави символізують нижній пояс житла, на внутрішньому рівні дублюють зовнішню призьбу. Упродовж половиць або ряден розташовували жіночу лаву (біля вікна), у поперек – чоловічу (двері, красний кут). Коли сваталися або вирушали в дорогу – сідали упродовж половиць. Покійника також обмивали упродовж («ногами уперед») на жіночій (у цьому разі «смертній») лаві, щоб дорога була легкою.

Вікно. У міфологічній картині світу житло уподібнюється людському тілу, де актуалізуються смислові відносини: фізичне тіло людини одухотворене Богом – культурне «тіло»⁴ будинку одухотворене людиною, яка має захищати

¹ Звідси походження заборон продукувати пусті звуки, наприклад, свист.

² Вище зазначалося, що після будівництва житла на верхній частині матиці майстер ліпив з глини «аналоги» чоловічих і жіночих статевих органів, що мало наповнити хату життям.

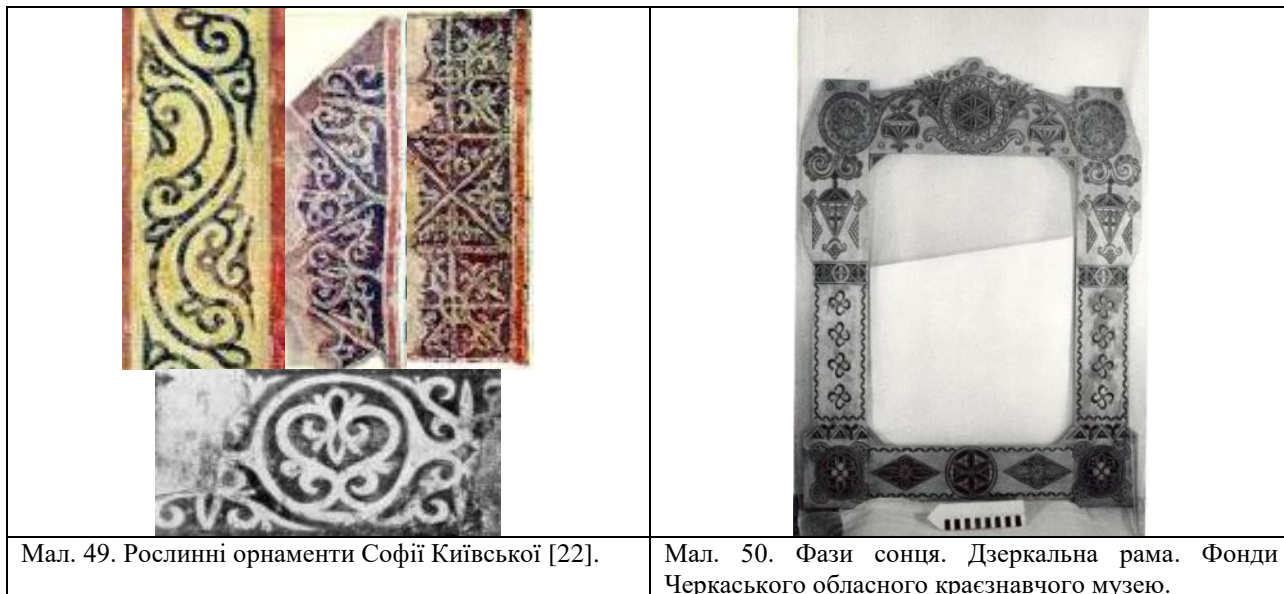
³ У білорусів існував звичай не прибирати на ніч залишки святкових страв, які належали покійним пращурам.

⁴ Від пс-л. тьло < «тліти, тлінний».

рідне обійстя так само, як свою душу. Відповідні аналогії пояснюються антропоцентричною природою мислення, яке «міряє» світ за своїм «образом і подобою», проектуючи самого себе у зовнішній світ. Знаковими проявами принципу антропоцентризму є окремі ремесла, зокрема ткацтво, гончарство і будівництво. Наприклад, у глечика, так само як у тіла людини або сорочки, є вушко, плечі, горловина, тулово, шийка, намисто. Головні елементи традиційного житла також мають аналогії з тілом людини. Зокрема, око < вікно, уста < устя, чоло < причілок, а також контекстуальні синоніми метафоричного характеру: стріха = чуб, дах = голова. У зв'язку з тим, що відповідні аналогії потребують подвійного захисту (оскільки презентують фізичну і культурну тілесність), вони мають своїх міфічних охоронців. Очевидно, що найпотужнішим захистом від темряви, холоду і смерті є сонце, потрібні ідеограми якого часто фіксуються в орнаментиці віконниць (мал. 45). Популярність солярних сюжетів набула поширення у міській архітектурі кінця XIX ст., яка запозичує з традиційної культури окремі сюжети і символи (мал. 46). Крім символів тепла і світла важливими є стилізовані зображення світового дерева, що позначає життєдайні сили природи (мал. 47). Традиційна орнаментика віконниць має архаїчне походження, про що свідчить схожість народних сюжетів із архітектурними зразками Київської Русі (мал. 48-49). Орнаментика вікон стала зразок для інших ужиткових предметів, які з'явилися пізніше.(мал. 50).

	
<p>Мал. 45. Фази сонця. Віконниця. Фонди Черкаського обласного краєзнавчого музею.</p>	<p>Мал. 46. Інсталювані вікна із солярною символікою. м. Черкаси, кінець XIX ст. Фото з Інтернету.</p>
	
<p>Мал. 47. Вікно. Світове дерево м. Кременчук. Фото автора.</p>	<p>Мал. 48. Фітоморфний орнамент. Полісся. Фото з Інтернету.</p>

Мал. 49. Рослинні орнаменти Софії Київської [22].

Мал. 50. Фази сонця. Дзеркальна рама. Фонди Черкаського обласного краєзнавчого музею.

Вікно асоціюється з оком будинку. На відміну від ока людини, воно має зворотну перспективу. Звичайне око сприймає інформацію зовні і передає її. Вікно не лише сприймає інформацію, але має її фільтрувати, оскільки позначає межу «зовнішнього» і «внутрішнього», «видимого» і «невидимого», «відкритого» і «закритого», а відтак «безпечного» і «небезпечного». Швидше за все, має пізніше походження, оскільки раніше намагалися приховати від стороннього погляду те, що усередині будинку, вікно також послаблює фортифікацію. Зокрема в окремих храмах відсутні вікна або вони невеликого розміру (мал. 51).

Мал. 51. Іллінська церква у Суботіві. Фото з Інтернету.

Разом із тим, текст вікна має негативне прочитання, оскільки може трактуватися як неприродний вхід-вихід. У такому різі вікно певним чином дублює семантику дверей, з таким самим функціоналом, але іншою смисловою перспективою⁵. Негативний концепт вікна виникає внаслідок того, що воно начебто розриває суцільну стіну житла, яка захищає його мешканців. За

свідченнями істориків, у часи Київської Русі житлові будинки виглядали по-іншому і були позбавлені звичних для сучасників вікон. Натомість під стелями влаштовували отвори, які виконували функцію вентиляції для виведення диму. На ніч або взимку їх закривали дощечками або бичачими міхурами. Аналогічні форми захисту дійшли до середини XIX ст., поки у широкому доступі не з'явилося скло [23]. Незважаючи на модифікацію конструкції вікон, зміни місця розташування, їхня кількість залишалася обмеженою (мал. 52), а розмір незначним (мал. 53), що свідчить про існування певних засторог до необхідних, але небезпечних отворів у замкненому просторі будівлі. Прагматика захисту від численних небезпек стала підставою виникнення негативних значень, а також асоціацій вікна з хворобою і нечистою силою.

⁵ У Біблії вікно є знаком смерті: «адже смерть увійшла через вікна, проникла в наші укріплені башти, щоб вигубити дітей на вулицях і юнаків на ринкових площах» (Єремія. 9, 21).

Мал. 52. Хата з с. Шевченкове Звенигородського району Черкаської області. Фото з Інтернету.

Мал. 53. Українська хата з округлими вікнами. Музей української народної архітектури та етнографії в Пирогові. Фото з Інтернету.

Реалізація «іншості» проглядається в обрядах виносу тіла небіжчика через вікно, що є рудиментом давнішого обряду розбирання стіни або пробивання даху⁶. Обрядове створення «іншого шляху» для тих, хто звершив «шлях земний» згадується у літописах: «В літо 1015. пішли печеніги походом на Русь. Володимир послав проти них свого сина Бориса, а сам дуже заслабував. хворіючи, він і помер у липні на п'ятнадцятий день. помер він у Берестові, у князівському селі під Києвом. і не сказали про його смерть нікому, втаїли, чекали, коли повернеться з походу Борис. бо в цей час був у Києві Святополк. уночі розібрали поміст між двома дерев'яними будівлями, загорнули Володимира в килим і спустили лінвами на землю. потім, поклавши його на сани, відвезли й поставили у десятинній церкві, яку він сам збудував. та почули про його смерть люди, зійшлись без ліку й числа і плакали за ним - бояри як за заступником землі, бідні ж як за своїм заступником і годувальником. і поклали його в труну мармурову, поховали тіло його, великого князя, з плачем» [26]. УВнаслідок цього вікно набуває лімінального значення, за певних обставин стає місцем смислової непевності й невизначеності. Можливо, з цим пов'язані обряди перехідного характеру, коли після хрестин або при вселенні до нової хати дитину також передавали через вікно. Потенційний зв'язок з архаїчними поховальними культами простежується в обрядовому «продаванні» новонародженої дитини через вікно «стрічним» хрещеним (з погляду селянина десоціалізованим особам або напівпокійникам – паломнику, ченцю, кобзарю, жебраку), коли раніше у цій родині регулярно помирили діти. Після цього господиня забирала через двері, імітуючи повторне / культурне народження, де вікно є ритуальним виходом-смертю, а двері-пори́г є ритуальним входом-народженням. У цьому контексті цікавою видається думка О. Кирилюка, який вважає мотив передавання спробою обману смерті: «мортальний мотив

⁶ Коли відьма не може довго померти, у її хаті розбирали стелю (с. Капустине Шполянського р-ну, Черкаської області), щоб «ангел міг забрати душу» [24. с. 237, 242]. Аналогічні вірування фіксуються в інших регіонах: «Кажуть, що відьмі дуже тяжко є вмирати. Кажуть, що роблять отвір в димар, шоби їй було легше. <...> Чародії вмерти не могли, мучило їх. Стелю зривали над тею людиною, топіро вона вже вмере. <...> Вмирає довго, мучиця, то визивали священників, шоб молебень читали над ними, або зривають стелю, три чи дві доски підривають, де він лежить, протів його» [25].

зустрічається разом із своєю протилежністю, генетивно-вітальним мотивом, коли після хрестин або при вселенні до нової хати дитину до неї передавали через вікно, щоб за нею не простежила нечиста сила і не взнала, де малеча мешкатиме надалі» [10].

Семантика вінка як «іншого» входу дозволяє використовувати його як портал «прихованого» зв'язку, що дає можливість побачити або дізнатися щось таємне. Зокрема, у переказах про князя-перевертня Волхва Всеславовича або Змія Вогняного Вовка (тотеми): «У ту пору Волхв (втапори), він був здогадливим / Сидячи на віконці косящатому (три діаметри колоди) / Він там цю річ підслуховував». З вікна відбувалося закликання міфічного Змія (можливо рудименти давніх магічних обрядів): «А молода Марина Гнатівна, / Вона висунулась по пояс з вікна <...>, / А сама вона Змія умовляла: / Повернись, милий, повернись, друже!» (епос «Про поєдинок Добрині і Змія Горинича»).

Зв'язок вікна із світлом і сонцем, пояснює побутування протилежних вірувань, оскільки дозволяють встановити зв'язок людини, її душі з сонцем, небесними світилами і Богом («... вікна ж у світлиці його були відкриті проти Єрусалима, і він тричі на день схиляв коліна і молився своєму богові і славословив його ...» (Книга пророка Даниїла. 6, 10). У цьому аспекті вікно виступає проекцією Небесного Ока – Сонця. Звідси зображення на вікнах сонця або зображення сонця як ока або небесного вікна. Бог відкриває небесне вікно сонця і дощу: «... цього дня відкрилися всі джерела великої безодні, і вікна Небесні відчинилися» (Буття, 7: 11); «... бо вікна з небесної висоти розчиняться, і основи землі потрясуться», Ісаї, 24: 18).

Звичай відкривати вікно (при сході сонця або коли воно досить високо) аналогічний божественному акту випускання сонця з небесного вікна, і може бути рудиментом давнього ритуалу, коли просили Бога відкрити небесну браму. Після того як викликаний дощ, що плодоносить, сонцеві діти просять, щоб дощ припинився і виглянуло у віконечко (Діти зберегли елементи давнього обряду: «Сонечко, сонечко, / Подивися у віконечко! / Твої дітки плачуть, / По камінцях скачуть ... »). Напевне, що у давнину вірили, що похмура погода пояснюється тим, що сонце було викрадено через небесне вікно злим духом грози. У казці «Півник і котик» таким чином було викрадено півника – уособлення сонця викладає лисичка.

Мал. 54. Леонардо да Вінчі. Таємна Вечера (фрагмент). Фото з Інтернету.

Мал. 55. Надгробок Джуліано Медічі в меморіальній каплиці Медічі, створеної за задумом італійського

скульптора і художника Мікеланджело Буонарроті у Флоренції [27].

Всевидяще вікно-око в інвертованих сюжетах виступає одним із типових місць епіфанії. Крізь вікно з'являються святі, герої або їхні антагоністи, що відбилось у мистецтві епохи Відродження (мал. 54-55), а також у лялькових виставах сакрального змісту, зокрема українському вертепі. У християнському мистецтві вікно є важливим компонентом, оскільки має хрестоподібну структуру. Вікно могло бути у форм троянди (розенкрейцери: «Зрадіє їм пустиня й пустка, і зрадіє пустиня й розквітне, як троянда; Зацвіте рясно і звеселиться... Бо побачать вони славу Господню, велич Бога нашого» (Ісаїя, 35: 1-2 пророк передрікає одноденну славу оновленого життя). Потрійна структура вікна з трьома сонцями може символізувати Святу Трійцю або як натяк на прийдешні пристрасті Христові. З вікном пов'язують сюжети Благовіщення

Семантика вікна довершується тим, що воно у певних аспектах набуває еротичного підтексту. Наприклад, в українців нареченому заборонялося першому входити у двері до одруження, що залишається прерогативою сватів. Встановлені правила передбачають використання інших (заборонених) способів любовного побачення⁷⁷. У такому разі вікно є останньою межею, таємним входом до будинку коханої.

У народному фольклорі вікно є невід'ємним атрибутом міфологічних сюжетів любовного побачення, під час якого молоді люди уперше бачать одне одного і одразу закохуються. Відповідні характеристики можуть слугувати поясненням чому на Різдво під вікнами ворожили про заміжжя (підслухували ім'я, визначали таким чином майбутнього чоловіка). У зв'язку з цим в орнаментиці віконниць проглядаються подвійні образи, що презентують ідею подвоєння-парування або дублювання-народження (мал. 56-59).

Мал. 56. с. Володькова Криниця, Чернігівщина. Фото автора.

Мал. 57. с. Володькова Криниця, Чернігівщина. Фото автора.

⁷⁷ «Єзавель <...> нарум'янила своє обличчя, і прикрасила голову свою, і дивилася у вікно» (4 Царств 9: 30).

Мал. 58. с. Володькова Криниця, Чернігівщина. Фото автора.

Мал. 59. с. Володькова Криниця, Чернігівщина. Фото автора.

Далі буде.